

1. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Вопросы языкознания. – 1995. – № 1. – с. 37–67.
2. Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лингвистике. Львов: Світ, 1997. – 391 с.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К: 1993. – 366 с.
4. Брутян Г.А. Гипотеза Сепира-Уорфа. Ереван, 1968.
5. Бульгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997.
6. Вежбицкая Анна. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики. М.: Языки славянской культуры, 2001. – 272 с.
7. Голубовська І.О. Етнічні особливості мовних картин світу. К.: Логос, 2004. – 283 с.
8. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Пер с нем. М.: Прогресс, 1985. – 451 с.
9. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – М.: Наука, 1976. – 355с.
10. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
11. Кузнецова Э.В. Ступенчатая идентификация как средство описания семантических связей слов // Вопросы металингвистики. – Л.: Изд.-во Ленинградского ун-та, 1973. – С. 84–95.
12. Лексична семантика в системі „людина – машина”. – К.: Наукова думка, 1986. – 282 с.
13. Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – М.: Наука, 1988. – 216 с.
14. Семантика и категоризация / Фрумкина Р.М., Михеев А.В., Мостовая А.Д. и др./ – М.: Наука, 1991. – 168 с.
15. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.
16. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. К.: Наукова думка, 2003. – 383 с.
17. Соколовська Ж.П. Картина світу та ієрархія сем // Мовознавство. 2002, № 6. С. 87 – 91.
18. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики. Енциклопедичний словник. – К.: “Арт-Ек”, 1998. – 336 с.
19. Украинский семантический словарь: Проспект. – К.: Наукова думка, 1990. – 264 с.
20. Фрумкина Р.М. Лингвист как познающая личность // Язык и когнитивная деятельность. М., 1989. С. 38 – 46.
21. Яковлева Е.С. Фрагменты русской языковой картины мира. (Модели пространства, времени и восприятия). – М.: Гнозис, 1994.

The article describes the design principles of the ideographic dictionary of Ukrainian verbs (fragment, conceptual field verbs of walk) and examines the related theoretical problems of its creation, especially specific of national getting and categorization of the surrounding world.

The key words: ideographic classification, concept, verbs of motion, categorization of the surrounding world.

Н.В. Стецюк

СЕМАНТИКО-СЛОВОВІРНА СТРУКТУРА ПОХІДНИХ СЛОВОВІРНОГО ГНІЗДА З ВЕРШИНОЮ *СЛУХАТИ*

В статті дається аналіз похідних слів різних слововірних типів слововірного гнізда з вершиною слухати, визначається їх структура і семантика, співвіднесеність з твірним. В статті визначаються слововірні парадигми твірних всіх ступенів творення і способи словотворення.

Ключові слова: слововірне гніздо, слововірний тип, основа слова, слововірний афікс, слововірне значення.

В мовознавстві існують різноманітні методи аналізу слововірної структури похідного слова. Найчастіше досліджують слововірні процеси на основі бінарної структури: твірне – похідне, де видно твірну основу і формант, який формує нове слово, встановлюються семантичні зв'язки між твірним і похідним, семантична структура похідного [12, 212].

Одним з таких методів аналізу є аналіз дериватів в складі слововірного гнізда. Слововірне гніздо – це сукупність слів, об'єднана спільністю кореня і живими послідовними слововірними зв'язками [8, 42]. Воно дає можливість простежити потенційну силу продуктивності того чи іншого кореня, який є основним змістовим ядром ряду похідних, виявити набір можливих морфологічних варіантів і афіксів, які послужили для оформлення тих чи інших похідних із цим коренем, умови їхньої фонетичної сполучуваності, тобто слововірну валентність цього кореня, яку він проявляє до вибраних морфем.

Словотвірне гніздо дає можливість наочно побачити словопороджувальну активність твірного слова, від якого прямо залежить структура гнізда, проаналізувати співвідношення похідних різноманітних частин мови, їх кількість, розташування на ступенях словотворення, закономірності формування і комплектації словотвірних парадигм як одиниць нижчого порядку, які й складають словотвірні гнізда.

У словотвірному гнізді яскраво простежуються семантичні зв'язки між спільнокореновими словами, проявляється єдина чи множинна мотивація похідного [12, 213].

Метою нашого дослідження є аналіз структури і семантики дериватів словотвірного гнізда з вершиною слухати, визначення словотвірних парадигм на всіх ступенях словотворення, виявлення словотворчих формантів похідних слів, мотивованість дериватів, семантика, розмаїття словотвірних типів.

Кожне похідне слово виражає висновки мовленнєво-мислиннєвої, пізнавальної та номінативної діяльності людини. Під похідним словом ми розуміємо будь-яку вторинну одиницю, тобто обумовлену іншим знаком або сукупністю знаків одиницю номінації зі статусом слова незалежно від структурної простоти чи складності останнього. Під похідними ми розумієм і похідні афіксального типу, і складні слова, і твірні, які утворюються шляхом конверсії чи усічення і т.ін. [10, 23-24].

Словотвірне гніздо з вершиною слухати має в своєму складі розгалуджену сітку похідних, серед яких 22 іменники, 3 прикметники, 30 дієслів, 4 дієприкметники, 1 прислівник. Всі вони утворюють 4 ступені похідності.

Як зазначалось вище, похідні в межах словотвірного гнізда групуються в межах парадигм. Розташування похідних в них має певний порядок. Існують різноманітні способи групування дериватів в межах словотвірних парадигм. Ми схилиємося до розміщення похідних за їх лексико-граматичними особливостями, а саме в порядку, відповідно до прийнятого в сучасних граматиках, тобто іменні частини мови, дієслова, прислівники [4, 14-15].

Перший ступінь творення репрезентований словотвірною парадигмою дієслова слухати, тобто набором дериватів, безпосередньо утворених від нього:

слухати	слухач
	слух
	слухання
	слухавка
	слухняний
	слухатися
	дослухати
	вислухати
	заслухати
	підслухати
	прослухати
	переслухати
	наслухати
	прислухатися
	слуханий

Деривати I-го ступеня творення водночас стали твірними для наступних похідних:

слухач	слухачка
	слухацький
слухняний	слухняно
дослухати	дослухувати
	дослухатися

вислухати вислухувати
 вислухатися

заслухати заслухувати
 заслухатися
 заслуханий

підслухати підслухач
 підслух
 підслухувати
 підслуханий

прослухати прослух
 прослухання
 прослухувати
 прослуханий

переслухати переслухання
 переслухувати

наслухати наслух
 наслухувати
 наслухатися

Похідні II-го ступеня характеризуються такими словотвірними парадигмами:

дослухувати дослухування
 дослухуватися

вислухувати вислухування
 вислухуватися
 вислуховувати

заслухувати заслуховувати
 заслухуватися

підслухач підслухачка

підслух підслухи

підслухувати підслухувач
 підслухування
 підслухувальний
 підслуховувати

прослухувати прослухування
 прослухуватися

прослуховувати

наслухувати наслухування

Похідні III ступеня стають твірними для таких слів:

вислуховувати вислуховуватися

заслуховувати заслуховування
заслуховуватися

підслухувач підслухувачка

прослуховувати прослуховування

Дериватологи вказують, що в смисловій структурі похідного чітко протиставлені дві частини. Одна з них пов'язує дане позначення з мотивувальним словом і, таким чином, відправляє нас до відомого з попереднього досвіду джерела деривації. Корелюючи за формою і змістом з формою і змістом мотивувального слова, ця частина повторює необхідні для нового найменування категорійні і лексичні значення джерела деривації і служить їх збереженню в смисловій структурі похідного. Ця частина похідного називається відправною, тому що вона відправляє нас безпосередньо до структурно-семантичних характеристик мотивувальної одиниці, до сфери її референції, і забезпечує можливість хоча б часткового вгадування значення похідного на основі знання семантики його джерела.

"Відправній частині в структурі похідного чітко протистоїть частина, яка відображає певну формальну операцію, під яку потрапило джерело деривації при творенні похідного і завдяки якій воно перетворюється в потрібному напрямку відповідно до комунікативного завдання мовця. Цю частину в структурі похідного можна назвати формуючою, або формантною" [9,16].

Отже, значення твірного або мотивувального слова в формуванні семантики мотивованого слова, або похідного, відіграє важливу роль. Г.О.Винокур зазначав, що "значення слова з похідною основою завжди можна визначити завдяки зверненню до значення відповідної первинної основи, причому таке роз'яснення значення похідних слів, а не прямий опис відповідного предмета дійсності, складає власне лінгвістичну задачу в вивченні значень слів" [2, 421].

Дане гніздо представляє різні типи словотворення. Більшість дериватів утворена суфіксальним способом. Суфіксація кореня слова конкретизує невизначене загальне значення кореня, надає йому відповідного лексичного значення, основою якого звичайно є семантика кореневої частини слова. Коренева передсуфіксальна частина слова виконує розрізнявальну, а суфікс – уточнюючу функцію.

Більшість іменникових дериватів переважають суфіксальні утворення. Передсуфіксальні частини слух-, підслух-, підслухув- в дериватах слухач, підслухач, підслухувач є визначниками процесу слухання (слухати, підслухати, підслухувати). Суфіксальна частина слова -ач визначена коренем слова і формує значення особи [7, 55-56]. При цьому передсуфіксальна частина слова в цьому відношенні виконує диференційну роль.

Суфіксальним способом утворений іменник слухавка. Він представляє словотвірний тип віддієслівних похідних, які називають предмети за їх функцією. Словотвірним формантом тут є суфікс -к-. Слова цього типу позначають предмет за дією, для якої він передбачений (інструмент або засіб), тобто за їх основною функцією [6, 97]: слухавка – частина телефонного апарата, призначена безпосередньо для слухання і говоріння; телефонна трубка [1, 1151].

За допомогою цього ж суфікса утворені іменники слухачка, підслухачка, підслухувачка. Вони представляють словотвірний тип відіменникових похідних. Дані похідні мотивовані повними іменниковими основами на позначення чоловічої статі. Суфікс -к- надає значення жіночої статі [13, 95].

Найчисленнішу групу іменників в даному словотвірному гнізді, як і взагалі в мові, становить тип віддієслівних іменників на -ння. Загальне значення цих іменників – опредметнена дія. Абстрактні іменники даного гнізда з суфіксом -ння утворюються від інфінітивних основ дієслів першої дієвідміни: слухати – слухання, дослухувати – дослухування, вислухувати – вислухування, підслухувати – підслухування, прослухати – прослухання, переслухати – переслухання,

заслуховувати – заслуховування, наслухувати – наслухування, прослухувати – прослухування. Абстрактні іменники з суфіксом -ння частіше вживаються в офіційній мові [11, 215-221].

Одну з груп словотвірного гнізда з вершиною слухати становлять іменники, які утворені способом усичення основи, або як його інтерпретують у сучасній дериватології, за допомогою нульового суфікса. Це номінативні одиниці, що позначають опредметнену дію (слух, підслух, підслухи, прослух, наслух).

Прикметники цього гнізда становлять невелику групу слів. Серед них деривати слухняний, слухацький, підслухувальний. Матеріальною базою для їх творення стали іменникова й дієслівні основи, які внаслідок відповідних структурних перетворень поповнили клас прикметників. З генетичного погляду відносні і якісні прикметники виражають ознаки щодо їх відношення до відповідних дій і конкретних предметів [3, 145-146]. Дериват слухняний належить до віддієслівних якісних прикметників зі словотвірним суфіксом -ян-. З загальносемантичного погляду вони, як і якісні прикметники з суфіксом -н-, об'єднуються наявністю спільного плану "такий, що характеризується якісною ознакою відповідно до значення дієслівної твірної основи". У функціональній ідентифікації віддієслівних похідних з суфіксом -ян- важлива роль належить такій допоміжній характеристиці, як можливість творення на їх основі прислівників на -о (слухняно) [13, 126].

Дериват підслухувальний також належить до віддієслівних прикметників. Однак це відносний прикметник. Словотвірний афікс -льн-, який є розширеним варіантом суфікса -н-, приєднується до дієслівної основи, що закінчується на а (підслухувати), і формує значення ознаки, вираженої дієслівною основою [3, 178].

Дериват слухацький мотивований іменником на позначення особи слухач. У характері зазначеної мотивуючої основи закладена можливість творення власне присвійного прикметника. Дериват виражає ознаку за відношенням індивідуальної приналежності і формує значення "такий, що належить до...". Словотвірним афіксом є суфікс -цьк- [3, 168].

Як уже зазначалось, найбільшу кількість похідних гнізда з вершиною слухати за частиномовною належністю становлять дієслова. Значна частина дієслів утворена завдяки приєднанню префіксів до повних основ і, таким чином, змінює семантику похідних. Всі префікси даних дієслів належать до давніх українських і походять від відповідних прийменників. Так дериват дослухати складається зі словотвірного форманта до- та дієслівної основи слухати. Мотивувальне слово слухати має статальне значення, а префікс до- додає значення досягнення певної часової межі або остаточного закінчення дії [14, 209].

В дієслові вислухати аспектуальне значення інтенсивної результативності пов'язане зі значенням виконання дії протягом певного часу, на який вказує певний поширювач. Різновидом цього значення є значення виконання певної дії, незважаючи на перешкоди [14, 204].

Дієслово заслухати формує префікс за-. З цим префіксом дериват отримує значення досягнутого результату [14, 219].

Дериват підслухати формує значення виконання дії на протязі певного часу або з невеликою інтенсивністю, таємного, прихованого від когось виконання дії [14, 232].

Префікс про- в дієслові прослухати відповідає значенню прийменника повз і набуває значення "оминути щось увагою" [14, 238].

Префікс пере- (переслухати) надає значення надмірної дії, а також закінчення дії, що триває певний час [14, 227-230].

В слові наслухати словотвірний афікс формує результативне значення з відтінком інтенсивності дії, а також може бути пов'язане з дистрибутивним значенням [14, 220-221].

Дієслово прислухатися утворене завдяки приєднанню префікса при- до дієслівної основи (слухатися). Префікс при- формує значення неповноти вияву ознаки [14, 236].

Одним з найпродуктивніших формантів при творенні дієслів даного гнізда є суфікс -ува-. Суфікс -ува- найчастіше вживається при утворенні дієслів, мотивованих непохідними і похідними дієслівними основами. У сучасній українській мові він широко використовується при творенні дієслів недоконаного виду зі значенням подовженості або повторюваності дії, мотивованих префіксованими дієсловами доконаного виду з суфіксом -а-: дослухувати, вислухувати, заслухувати, підслухувати, прослухувати, переслухувати, наслухувати [13, 193].

Ряд слів даного гнізда утворений за допомогою суфікса -ов-, який разом з суфіксом -ува- асоціюється із значенням недоконаного виду. Суфікс -ов+-ува- надає дієсловам ще більшої довготи дії з відтінком повторюваності, многократності, ніж це виражає окремо суфікс -ува-: вислуховувати, заслуховувати, підслуховувати, прослуховувати [13, 197].

Постфікс -ся формує зворотний стан дієслова: прислухатися, слухатися, дослухатися, вислухатися, заслухатися, наслухатися, дослухуватися, вислухуватися, заслухуватися, прослухуватися, вислуховуватися, заслуховуватися [7, 55].

Дієприкметники в даному гнізді представлені пасивним станом. Вони утворені за допомогою суфікса -н- від основи інфінітива, яка закінчується суфіксом -а-: слуханий, заслуханий, підслуханий, прослуханий [13, 217].

В даному словотвірному гнізді наявний прислівник слухняно. Він утворений за допомогою суфіксу -о від прикметника слухняний. Як і більшість прислівників цього типу, прислівник слухняно мотивований прикметником, який виражає внутрішню якість особи [5, 106].

Отже, аналіз структури і семантики похідних слів словотвірного гнізда з вершиною слухати вказує на те, що в процесі утворення нового слова співдіють значення всіх словотворчих елементів, які входять до складу словотворчої будови того чи іншого слова. Деривати даного гнізда представляють різні словотвірні типи і утворені різними способами, а саме: способом префіксації, суфіксації, постфіксації та способом усічення основи.

ЛІТЕРАТУРА

- 1 Великий тлумачний словник сучасної української мови / За ред. В.Т.Бусела. - К., Ірпінь: Перун, 2001. - 1450с.
- 2 Винокур Г.О. Заметки по русскому словообразованию. - В кн.: Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. - М.: Наука, 1959. - 350с.
- 3 Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. - К.: Наукова думка, 1978. - 206с.
- 4 Грещук В.В., Бачкур Р.О., Джочка І.Ф., Пославська Н.М. Нариси з основоцентричної дериватології / За ред. В.Грещука. - Івано-Франківськ: Місто НВ, 2007. - 348с.
- 5 Грещук В.В. Український відприкметниковий словотвір. - Івано-Франківськ: Видавництво "Плай" Прикарпатського університету ім. В.Стефаника, 1995. - 208с.
- 6 Земская Е.А., Китайгородская М.В., Ширяев Е.Н. Русская разговорная речь. Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. - М.: Наука, 1981. - 276с.
- 7 Ковалик І.І. Вчення про словотвір. (Словотвірні частини слова). - Львів: Видавництво Львівського університету, 1958. - 78с.
- 8 Ковалик І.І. Корень слова и его роль в словообразовательном гнезде// Актуальные проблемы русского словообразования. - Ташкент, 1978.
- 9 Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. - М.: Наука, 1981. - 200с.
- 10 Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. - М.: Наука, 1965. - 78с.
- 11 Лагутіна А.В. Віддієслівні абстрактні іменники на -ння в історії української літературної мови/ Дослідження з української та російської мов. - К.: Наук. думка, 1979. - 280с.
- 12 Лесюк М. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд// Вісник Прикарпатського університету. Випуск XV-XVIII. Філологія. - Івано-Франківськ: ЦІТ, 2007. - С.212-216.
- 13 Словотвір сучасної української літературної мови// За ред. М.А.Жовтобрюха. - К.: Наук. думка, 1979. - 406с.
- 14 Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. - К.: Наук. думка, 2003. - 283с.

Analysys of derivative words of different word-building types of word-building nest with the top слухати is given, their structure and semantics, correlation with formative word is determined in the article. Word-building paradigms of formative words of all formation stages and ways of word-building are determined in the article.

Key words: word-building nest, word-building type, stem of a word, word-building affix, word-building meaning.

В.М. Фурса

СЛОВОТВОРЧІ ЗАСОБИ КАТЕГОРИЗАЦІЇ ЛОКАТИВНИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ